

EYLEMİNİN ÖZNESİ VEYA NESNESİ OLMASI BAĞLAMINDA İNSAN*

Human Being in the Context of Subject or Object of His Action

Ergin ÖGCEM**

Öz

İnsanın nasıl bir varlık olduğu, düşünce ve eylemlerini neye göre belirlediği, bu bağlamda ne ölçüde bir yetkinliğe sahip olduğu meselesi tarihi süreç içerisinde tartışma konusu yapılmış önemli problemlerden birisidir. Bu mesele özelinde insanı bütünüyle özgür, her türlü eylemini belirleme ve gerçekleştirme hususunda mutlak kudret sahibi görenler yanında; ona, eylem ve düşüncelerini tayin etme noktasında hiç bir rol veya inisiyatif vermeyen yaklaşımlar da olmuştur. Bu iki aşırı tutuma ilaveten insana eylemlerinde muhayyerlik tanıyan; ancak çeşitli faktörlerin (çevresel etkenler, varoluşsal kısıtlılıklar, inanca kaynaklık eden gücün kaderi elinde tuttuğuna dair kanaatler vs.) onun bu imkânını sınırladığını veya yönlendirdiğini ileri süren ara bir tutumun varlığı da söz konusu olmuştur.

İnsanın irade sahibi bir varlık olup olmadığı meselesi dolaylı olarak onun bir inanç, değer ve ahlak varlığı şeklinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorununu da gündeme getirmiştir. Öyle ki bu sorun düşünce geleneğinin kadim tartışma konuları arasında sürekli bir şekilde kendisine yer bulmuş, tüm canlılığı ile günümüze kadar taşınmıştır. Bu çalışmada konu, soruna ironik bir yaklaşım sergilemiş olan Mark Twain'in (1835-1910) "*İnsan Nedir?*" adlı kitabı özelinde ele alınmış ve böylece meselenin belli sınırlar dâhilinde değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Düşünce tarihi boyunca insan hakkında ileri sürülmüş belli birtakım yaklaşımlara örtük bazı göndermelerde bulunması ve bunun yanında insanı alışlagelmişten farklı bir perspektifle değerlendirmeye tabi tutmuş olması bu kitabın çalışmamız açısından bir referans noktası olarak tayin edilmesine sebep teşkil etmiştir. Bununla birlikte insana dair ileri sürülmüş farklı düşüncelerden de mümkün olduğu kadar istifade edilerek bir kısır döngünün vücut bulma riski önlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Özgürlük, İnsan, Tanrı, Mark Twain.

* Makale Gönderilme Tarihi:21.05.2020 / Makale Kabul Tarihi: 20.06.2020 / Makale Yayın Dönemi: Haziran 2020

Doi: 10.20486/imad.741202

** Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı, Kütahya, Türkiye/ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3755-6729/> e-posta: ergin.ogcem@dpu.edu.tr

Abstract

The issue of what kind of a human being is, how he determines his thoughts and actions, and to what extent he has perfection is one of the important problems that have been discussed in the historical process. In this context, there have been many approaches given him no role or no initiative in determining his actions and thoughts as well as those who consider human being to be completely free, who has absolute power in determining and carrying out all his actions. In addition to these two extreme attitudes, there was an intermediate attitude that gave people the right to choose in their actions, but argued that various factors (environmental factors, existential constraints, beliefs that the power holds the fate, etc.) limit or direct this opportunity.

The question of whether human being has a will is indirectly raised the question of whether human being can be considered as an asset of belief, value and morality. This problem has even always found itself a place among the ancient discussion topics in the tradition of thought, and it has been carried to the present day with all its vitality. In this study, the subject is dealt with the book titled "What is Human?" by Mark Twain who took an ironic approach to the problem and thus, it is aimed to evaluate the issue within certain limits. This book has been designated as a reference point for our study because throughout the history of thought, he made some implicit references to a number of approaches put forward about human beings, and besides, he subjected the human to a different perspective than usual. In addition to this, it has been tried to prevent the risk of actualization of a vicious circle by benefiting from the different thoughts about human as much as possible.

Key Words: Philosophy of Religion, Freedom, Human, God, Mark Twain.

Summary

Human being has an exceptional place in the system of being. While the whole being is subjected to a certain order and a static movement system, human beings can exhibit different forms of behaviour due to some features. At this point, the most important feature that makes human being privileged is that he is an intelligent being. Indeed, reason is an extraordinary skill that truly makes the human being unique in the whole of being. While developing his individual activities as well as organizing his relations with goods and people, human being develops a model based on his mind. In this model, almost everything is formed according to a certain account and purpose. So there is no room for any negligence or coincidence.

Although it is the mind that gives people its unique ontic identity, its decisions and actions are not completely independent from the conditions of the system of existence and the elements in which it relates. Therefore, there are different effects on

its functioning and choices. Especially the belief system human being was born into, the education he has received throughout his life, the customs and traditions of the society in which he has lived, the cyclical conditions and finally how much and effectively the mind is used are among these factors. The freedom or conviction of human being and the situation whether they is a moral being come into existence within the framework of these elements.

In the general course of history, the relationship between the human and the existence and the differences in the point of making sense of history have been shaped largely within the framework of these factors.

Because of the main problem in the early periods of Ancient Greek civilization, which is accepted as a starting point in the formation of philosophical thought, is the ontological basis of existence, the mind is largely attributed to the facility through the elements subject to this basis. Here, since the act of human self-reflection on himself does not become very evident, his self-assessment is manifested as an autonomous being in the natural order. Because of the information obtained by concentrating on nature reaches its natural limits and starts to repeat itself and administrative and moral weaknesses that occurred due to political instability in the state structure of the period interest was directed from nature to human, which allowed the emergence of a new epistemology, the priority of which was moral. The subject and object of this new orientation is now human. Therefore, the human mind is fully authorized to understand and make sense of the existence system. For this reason, this period of Ancient Greek thought was regarded as the most competent use of the human mind independently of revelation and religious teachings.

When it comes to the period where the great religions originated in the centre, which is described as the "Medieval" in the Western Thought, mind has no longer the free to act completely independently from the conditions it is included in. In this period, the determining factor in the relations of man with his belongings and fellows is largely revelation. Man has to establish the universe where he lives, his own existence and his stance against others by taking the centre of revelation to a significant extent. Therefore,

it is the religion and the teachings originating from religion determine the moral coordinates of this order. However, although religion has the duty as a catalyst here, it is not completely deprived of the human's ability to choose against this orientation. As a matter of fact, it is obvious that some people do not respect and even struggle against some of the teachings imposed on them.

With the Renaissance movement, where it became clear that religion and its teachings were being seen as a problem, a new process started in the West. This new process, which started in the 16th century and systematically increased its power reached the stage of maturity with Enlightenment, and further strengthened in 20th century. The assumption that the human mind is capable of determining almost everything about his life is the motto of this new process. All elements that want to rule human life, including religion, can be disabled through the effective use of reason. The places that are emptied of these can be filled by the mind. Therefore, according to this new imagination, a new religion framed by the human mind can be created instead of religion. By doing this, the human would be absolutely free from all the limitations that would not allow the ideal use of his mind.

The overconfidence of reason and the attempt to consider almost everything meaningful or meaningless according to its criteria led to the emergence of a vicious circle in the mind-science axis. Therefore, severe reactions to this hegemonic structure of mind started to rise starting from the middle of the 20th century. Serious criticism came to mind in the direction of a certain pre-acceptance and understanding. However, this new opposition, which intends to eliminate the status quo approach on the mind, has prepared an environment for the emergence of risks that will cause the mind to be completely freed from its chains and become an uncontrolled force. Consequently, it has become completely uncertain what the human will center on such as the thought, morality, actions and value system.

In this study, we tried to identify what the human acted in using his mind and what the determinant powers and elements might be in these thoughts and actions. We try to understand whether human being is a subject or object at the point of his actions

and find out by evaluating relatively more moderate approaches as well as radical approaches based on the book "What is Human?" by Mark Tawin. Our evaluations in this framework have shown us the truth that human beings are neither completely free nor fully dependent, even in the sense that they are presented as completely free or prisoner. After all this review, we came to the conclusion that the most reasonable evaluation of human beings in the context of being the subject or object of his action would be much more appropriate to be a subject. Because human being is intelligent and has the potential to decide on one of the available options.

Giriş

Düşüncenin tarihi insanla koşut bir geçmişe sahip olmakla birlikte, felsefi anlamda teşekkülü M.Ö. 6. yüzyıl Antik Yunan medeniyeti ile ilişkilendirilir. Batı Ege kıyılarında (İyonya bölgesi) şekillenen bu sürecin başlangıcında ilgi, doğadaki çeşitlilik ve bu çeşitliliğin ardındaki etkin ve düzenleyici gücün ne olduğuna yoğunlaşmıştı. O sebeple düşünce tarihinin ilk filozofları aynı zamanda “İlk Tabiatçılar” şeklinde nitelendirilmişlerdir. Sofistler ve Sokrates (m.ö. 469-399) ile birlikte ilgi, doğadan insana yönelmeye başlamış ve böylece felsefi faaliyetin mahiyetinde önemli bir değişim meydana gelmiştir. Bu yeni süreçle birlikte felsefe, kozmoloji merkezli entelektüel köken problemi tartışmalarından ziyade, insanın varlığı, donanımı, ilgileri, pratik kaygıları, ahlaki statüsü vs. gibi konuların araştırmasına teksif edilmiş, dolayısıyla dikkatini büyük ölçüde insana odaklamıştır.¹

Doğanın düşünceye konu edildiği ve insanın da doğanın bir parçası olarak değerlendirildiği Antik Yunan düşüncesinin ilk evresinde -bazı istisnaları olsa da- insan kendi özgünlüğünü yansıtabilecek donanımıyla pek ön plana çıkamamıştır. Bu düşünce perspektifinde insan genel itibarıyla varlık sisteminin diğer öğeleri gibi doğa yasalarına tabi, otonom bir varlık olarak değerlendirilmiştir. Doğa üzerine yapılan araştırma ve değerlendirmelerin belli bir doygunluk noktasına ulaşarak kendisini tekrar etmeye başlaması ona duyulan ilgiyi zayıflatmıştır. Buna koşut olarak dönemin ideal devlet modeli olarak görülen Antik Yunan Site Devleti'nde iç ve dış etkilere bağlı birtakım

¹ Ahmet Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 50.

yönetimsel zaafının baş göstermesi, aristokrasi karşısında tüccar sınıfının güç kazanması; ancak eğitim ve ahlak seviyesinde aynı derecede bir yükselmenin gerçekleştirilememesi, dikkatlerin insana ve dolayısıyla onu önceleyen endişelere odaklanmasına sebep olmuştur.²

Bu yönelimin hedefinde öncelikli olarak insanın eğitim ve ahlaki sürecinin ne şekilde inşa edileceği, siyasi ve sosyal yaşam alanında nasıl bir pozisyon alınacağı gibi hususlar yer almıştır. Sürecin ilk organizatörleri olan Sofistler bilgi noktasında yaşanan düşüşün önüne geçmeye çalışmış, özellikle de ileride devlet yönetiminde görev alacak gençlerin eğitimi noktasında yoğun çaba sarf etmişlerdir. Sokrates (m.ö. 469-399) bu çabayı daha çok ahlak özelinde yoğunlaştırmış ve erdemli bir toplumun inşası noktasında gayret göstermiştir. Bu çaba kendisinden sonra gelen Platon (m.ö. 428-348) ve Aristoteles (m.ö. 385-323) tarafından da sürdürülmüş, böylece insanın ruhi ve entelektüel hazlarını ön plana çıkararak çalışmalar üzerinde çok daha fazla durulmuştur. Temelde insanın kendi imkânlarıyla ulaştığı bilginin sağlayacağı mutcu bir felsefe ekseninde gelişim gösteren bu düşünce, Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun siyasi nüfuzunu da arkasına alarak etkinlik kazanmasıyla birlikte yeni ve farklı bir sürece evrilmiş, bu süreçle birlikte din bütün sürecin eksenini tayin eden ana unsur olmuştur.

Dini inancın düşünce dünyasının koordinatlarını belirlemeye başlaması, insanın varlığı ve eylemleri noktasındaki genel tutumda köklü bir değişim yaşanmasına sebep olmuştur. Çünkü insan, tasavvurunu dinin yönetimine vermekle yaşama dair tüm sürecin Tanrı tarafından tayin edildiği düşüncesine teslim olmuş ve böylece bir bakıma mutlak özgürlük iddiasından da vaz geçmiştir. Bu aşamadan sonra insanın kendi bilme etkinliği ve eylemleri ağırlığını kaybederken, Tanrı'nın istek ve bildirimleri çok daha önemli hale gelmiş, böylece insanın kendi istek ve arzularına göre hareket etmesinin sağlayacağı mutluluktan, Tanrı'nın ne dediğine göre hareket etmenin sonucunda elde edeceği nihai huzur beklentisi çok daha fazla önemsenir olmuştur. Belli bir dönem bu anlayışın gölgesinde devam eden süreç, insanın mevcut durumlara tepki verme noktasında belirgin hale gelen dinamizmi ile yeni bir boyut kazanmıştır. 15 ve 16.

² Cevizci, *Felsefenin Kısa Tarihi*, 51.

yüzyıllarda öncelikle sanat ve edebiyat alanında ortaya çıkan ve daha sonra insan yaşamının tüm alanlarına sirayet eden Rönesans hareketiyle birlikte özellikle 17. yüzyıl ve sonrasında dine yönelik ciddi eleştiriler ortaya konmaya başlamıştır. Bu eleştirilerin hedefinde özellikle baskıcı bir tutum içerisinde bulunan müesses bir yapı olarak kilise ve meşruiyet açısından içerisinde sorunlar barındıran bazı görüşleri ileri sürmeleri sebebiyle din adamları olmuştur.

Kökeninde insanı yeniden merkeze alma niyeti olan bu düşüncenin çok daha güçlenip kök salması ise ancak 18. yüzyılda Aydınlanma düşüncesinin etkinlik kazanmasıyla mümkün hale gelmiştir. Aydınlanma ve sonrasında bilim ve teknolojiye meydana gelen ilerlemelerin sağladığı birtakım imkânlar ve buna paralel olarak gelişim gösteren pozitivist düşüncenin de etkisiyle insan Tanrı'yı düşüncenin merkezinden atarak kendisine hâkimiyet alanı oluşturma gayreti içerisine girmiştir.³ Ancak modern anlayışın rasyonalizm, pozitivism ve bilim temelli insanı indirgemeye odaklı bu yaklaşımı 20. yüzyılın başlarından itibaren sorgulanmaya başlamış, bu sorgulayıcı tavır 1960'lı yılların ardından çok daha ciddi bir seviyeye ulaşmış ve kendi muhalefet cephesini oluşturmuştur. Özünde insanı belli bir görüş istikametinde konumlandırma veya şekillendirme teşebbüslerine karşı bir mücadele şeklinde gelişim gösteren bu tavır, sınırları belirgin hale getirilmediği için insanı menzili belli olmayan yollara sevk etme gibi bir riske kapı aralamıştır. Öyle ki; bu tavrın temelci yaklaşımlara karşı takınmış olduğu güçlü rölativist tutum, ortada kendisine yaslanılabilecek hiçbir temel bırakmama gibi tehlikeli bazı durumların vücut bulmasına imkân tanımıştır.⁴

Batı düşüncesi perspektifinde ele alındığında insanın düşünce, tutum ve davranış bakımından serencamı -bazı istisnalar hariç- yaklaşık olarak yukarıda ifade edildiği şekilde bir gelişim göstermiştir. Bahse konu tüm süreçlerde insanın eylem ve hareketleri, kendisine ve eşyaya yönelik kanaatleri büyük ölçüde dönemin hâkim paradigması çerçevesinde şekillenmiştir. Bununla birlikte bu hâkim paradigmanın belirleyiciliğinin hangi oranlarda etkili olduğu, başka faktörlerin bu noktada herhangi

³ Gunnar Skirbekk- Nils Gilje, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, çev. Emrullah Akbaş-Şule Mutlu, (İstanbul: Üniversite Kitapevi Yayınları, 2004), 314-318.

⁴ Kasım Küçükalp, "Postmodernizm", *Felsefe Tarihi*, ed. Celal Türer, (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019), 589-591.

bir rolünün bulunup bulunmadığı ise hep tartışma konusu olmuştur. Öyle ki genel bir takım kabuller yanında, bu tür özel kaygılar insanların davranışlarının gerisindeki yönlendirici faaliyetlerin tam olarak neler olabileceği hususunda biteviye bir araştırma içerisinde olunmasına sebep olmuştur. Biz de bu çalışmamızda Mark Twain'in (1835-1910) "*İnsan Nedir?*" adlı eserinde yer alan ilginç bazı değerlendirmeleri ön plana çıkartarak, insanın düşünce ve eylemlerinde nelerin etkin olduğunu ve bunların belirleyiciliğinin hangi seviyede bir yaptırım gücüne sahip olabileceği gibi hususları irdelemeye çalışacağız.

Bu eseri kendimize referans noktası olarak belirlememizin sebebi, özgürlük ve determinizm bağlamında ele alınan ve sürekli birisi lehine olacak şekilde açıklanmaya çalışılan insan eylemine yeni bir alternatif sunmuş olmasıdır. Bu eserde insanın eylemi din, ideoloji, gelenek, arzu vb. belli yönlendiriciler ekseninde determine olmuş veya bütün her şeyden bağımsız "eylem için eylem" şeklinde meydana gelmiş bir fiil olduğu yönündeki yaklaşımlardan farklı olarak insanın içerisinde yerleşik bir güdünün yönlendirmesi çerçevesinde ele alınmıştır. Ancak bu güdünün tam olarak hangi etmenler tarafından organize edildiği veya yönlendirildiği noktası muğlak bırakılmıştır. Zira bu yaklaşım bir taraftan eylemin meydana geliş sürecinde belli birtakım faktörlerin etkin olduğunu ima ederken, bir taraftan da tüm bu etkenleri devre dışı bırakır bir şekilde yalnızca insanın istemesini ve kendi bireysel tatmini açısından onayını ön plana çıkarmaktadır. Bu belirsizlik her ne kadar konuya dair tam olarak nasıl bir yaklaşım sergileneceğini zorlaştırıyor gibi gözükse de aslında insan eyleminin arkasındaki sofistike yapıyı anlamamıza ve belki de bir dereceye kadar çözmemize fırsat tanımaktadır. Bizim yapmak istediğimiz de bir fırsat olarak gördüğümüz bu durumdan istifade ederek belli örnekler eşliğinde insan eylemlerinin mahiyetine dair birtakım belirleme ve değerlendirmeler yapmak ve böylece o eylemlerin ardındaki gerekçeleri özgürlük veya determinizm adına tekçi bir mantıkla çözmeyi amaçlayan yaklaşımlara alternatif bir yaklaşım geliştirmeye çalışmaktır.

1. İnsana Dair Yaklaşımlar

Düşünce geleneğinde insanın nasıl bir varlık olduğu, karar ve eylemlerini neye göre belirlediği meselesi hem büyük bir merak konusu olmuş hem de bu husustaki farklı kanaatler sebebiyle daima tartışılmıştır. Mark Twain de “*İnsan Nedir?*” adlı çalışmasında tam olarak bu mesele ile ilgilenmektedir. Twain kitabında insana dair düşüncelerini “Genç ve Yaşlı Adam” olmak üzere yaratmış olduğu iki tipoloji arasında gerçekleşen konuşmalar üzerinden dile getirmiştir. Diyaloglarda Genç Adam’ın çok cesur ve önyargı içeren fikirleri karşısında, Yaşlı Adam’ın engin bilgi, tecrübe ve sakinliği ön plana çıkmaktadır.⁵

Bahse konu kitapta geçen diyaloglarda insana dair belki de en dikkat çekici belirleme, onun bir makine ile özdeşleştirilmesi ve bu makineden de “kişisel olmayan insan makinası” şeklinde söz edilmiş olmasıdır. Buradaki belirlemeye göre her makinanın organizasyonu ve işleyişi birçok farklı etmenin bir araya gelmesiyle teşekkül etmiştir. Makineler kendilerini meydana getiren temel madde, yapısal karakter, görüntü ve mühendislik çalışması bakımından birbirinden farklı olsa da temelde makinelerin hepsi belli bir amaç doğrultusunda iş gören fakat bu iş görme eyleminde kendilerine ait olmayan bir iradeyle hareket eden otonom aygıtlardır. İnsan da tıpkı bir makine gibidir. Onun organizasyonunda da belli birtakım kalıtsal özellikler, çevresel faktörler ve hayat boyu edinilmiş tecrübeler etkilidir. Ancak tüm bunların ötesinde onu makine ile ortak bir müşterekte buluşturan ve adeta onunla özdeşleştiren bir şey vardır ki o da insanın dış etkenlerin ve kendi içerisinde yerleşik olan “efendisinin” yönetimi altında faaliyette bulunan otonom bir varlık olmasıdır. Dolayısıyla insanın tüm eylem ve yönelimleri otonom bir şekilde faaliyet gösteren bu yapısal karakterinin neticesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. O sebeple insanın mevcut bu işleyişi dışında, özgür irade ve seçime dayalı başka fikir ve eylemlerinden söz etmek olası değildir.⁶

Twain’e göre varlık sistemi içerisinde insan akıl sahibi olması bakımından farklılık arz etse de gerçekte akıl denen yapının organizasyonu ve işleyişi bir makine

⁵ Mark Twain, *İnsan Nedir?*, çev. Esra Damla İpekçi, (İstanbul: Dadalus Kitap, 2019)

⁶ Twain, *İnsan Nedir?*, 10.

düzenegi gibidir. Bu düzenek insanın kendisi tarafından inşa edilmediği gibi, onun gerçekleştirmekte olduğu iş ve eylemlerde insanın herhangi bir dahli veya katkısı da yoktur. Bütün iş ve eylemler bu akıl makinası tarafından otomatik olarak organize edilmekte ve yerine getirilmektedir. Öyle ki insanın, kendi kişisel fikirlerinin oluşumuna katkı sunan parçacıklardan mikroskobik düzeyde olan en ufak birisine dahi etkisi yoktur. İnsan bu duruma/hale yüzyıllar içerisinde atalarının kalp ve beyinlerinden, duygu ve düşüncelerinden, binlerce kitap ve konuşmalardan bilinçsiz bir şekilde devşirilen şeyler sayesinde gelmiştir. Dolayısıyla insanın bu sürece doğrudan veya dolaylı herhangi bir müdahalesi olmamıştır. O sebeple de kendisi bu sürecin ancak bir nesnesi konumundadır.⁷

İnsanlığın kadim tarihinde buna benzer görüşler hemen her dönem olmuştur. Bunun çarpıcı örneklerinden birisine Hıristiyanlığın insanı ele alış biçimlerinden birisi olan pastoral yorumda tesadüf etmek mümkündür. Yahudi ve Pers inançlarından fazlaca etkilenmiş bu yoruma göre insanın kendine özgü ve bizatihi kendi iradesinden kaynaklı herhangi bir fikri ve eylemi söz konusu değildir. Onun tüm düşünce ve fiillerine istikamet veren İsa'nın emirleridir. Bu anlayışta felsefi tartışma ve ihtilaflardan uzak tam bir teslimiyet söz konusudur.⁸ Bu yaklaşım tarzının bir başka örneğine İslâm düşünce geleneğinde yer alan Cebri anlayışta da rastlamak mümkündür. Buradaki temel kanaat, insana atfedilen fiillerde insanın gerçekte hiçbir rolünün olmadığı, bütün bu fiillerinin belli bir döngü çerçevesinde ve kendisinden bağımsız bir şekilde yerine geldiği, dolayısıyla insana fail olma anlamında herhangi bir yükleme ve nitelemede bulunmanın doğru ve mümkün olamayacağı şeklindedir.⁹

Şair, müzisyen ve edebiyatçılar hemen her kültürde yaratıcı insanlar olarak tanımlanırlar. Oysa bunların hiçbirisi sanıldığı gibi yaratıcı özellikleri bulunan kimseler değildir. Onlar, içerisinde doğmuş oldukları şartların kendilerine sağladığı imkânları kullanarak ve içlerinde yerleşik olan düzeneği veya makineyi harekete geçirerek eylemde bulunmuşlardır. Verili bir potansiyelle bu dünyaya geldikleri için esasında

⁷ Twain, *İnsan Nedir?*, 10-11.

⁸ Avrum Stroll - Richard H. Popkin, *Philosophy Made Simple*, (New York: Routledge, 1956), 29-32.

⁹ Ebu'l Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, çev. Mustafa Çevik, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005), s. 19.

kendilerine isnat edilen eserler üzerinde gerçek anlamda katkıları olmamıştır. Çağdaşlarına nispetle tek farkları, ötekilerinden çok daha organize ve sofistike bir makine düzeneğine sahip olmaları ve bunu kullanma noktasında cesaret göstermeleriydi. Örneğin edebiyat tarihinin en yetenekli ve yaratıcı isimlerinden birisi olarak takdim edilen William Shakespeare (1564-1616) İngiltere’de kültürel bir miras içerisinde olmak yerine bir okyanus ortasında yekpare bir kayadan müteşekkil ada üzerinde yalnız başına yaşıyor olsaydı muhtemelen kendisine isnat edilen eserleri meydana getiremeyecekti. Dolayısıyla herhangi bir şahsiyetin yaratıcılığına delil olarak gösterilen eserler ancak onun varoluşsal imkânlarını meydana getiren makine düzeneğinin ve yine içerisinde bulunduğu ortamın imkânlarının yönlendirmesinin bir neticesi olarak görülebilir. Burada eser sahibinin doğrudan kendisine hasredilecek bir yaratıcılıktan veya üretimden söz etmek doğru değildir.¹⁰

Dile getirilmiş olduğu şekliyle ele alındığında, buradaki iddianın pek de tutarlı olmadığı anlaşılacaktır. Zira bahse konu olan şahıs ve içinde bulunduğu şartlar yalnız kendisi için söz konusu değildir. O dönemde aynı coğrafyada ve aynı imkânlarda yaşamış olan muhtemelen pek çok insan için bu şartların varlığı söz konusuydu. Bununla birlikte dönemin ve şartların sunduğu imkânlardan istifade eden insanlardan tek tip bir yapı veya yaratım biçimi meydana gelmemiştir. Bunun da ötesinde bu imkânlardan tasarrufta bulunan bazı insanlar yaşadıkları dönemde dahi hiç gündeme gelmemişken, bazıları sadece ait oldukları milletin değil, bütün insanlık tarihinin ortak bir değeri olarak yüzyıllar boyunca anılmış ve hatıralarına saygı gösterilmiştir. O sebeple insanların, tarihin seyrine etki yapmış olan düşünce, eylem ve stratejilerini; sanat ve edebiyata dair eserlerini; bilimsel alanda geliştirmiş oldukları teori ve icatlarını sırf imkânların ortaya çıkardığı doğal birer netice olarak görmek uygun ve yeterli değildir. Doğru bir değerlendirme için tüm bu şartlar yanında, bizatihi insanın kendisini diğerlerinden farklı kılan kişisel donanım ve yeteneklerini de dikkate almak gerekir. Bunu göz ardı eden insana dair her türlü açıklama eksik ve çelişkili olacaktır.

¹⁰ Twain, *İnsan Nedir?*, 14.

Twain'in eserinde dile getirilen modele göre kendisinden cesur olarak söz edilen insanlar esasında cesareti kendileri yaratmazlar. Doğuştan zengin ya da yoksul olan bir çocuğun bu durumla ilgili herhangi bir dahli ve mesuliyeti bulunmadığı gibi, doğuştan cesur veya korkak olan birisinin de bu durumla ilgili herhangi bir katkı veya ihmali söz konusu değildir. Korkak birinin dış etkenleri gözlemleyerek bu korkularını yenmesi ve cesur biri olması veya tam tersi bir durumun ortaya çıkması kendi marifetiyle olmayıp, dış etkenler sebebiyledir. Zira insanda korku veya cesarete kaynaklık eden bir tohum vardır. Ancak o tohumu insan kendisi yaratmamıştır. Korku ve cesaret noktasındaki telkinleri de kendisi icat etmemiştir. Bunların tamamı çevresel faktörlerin, insandaki o tohum üzerinde meydana getirdiği etki sebebiyledir. Örneğin bir çocuk, insanın erkeğinden korkarken kadınından korkmaz, boğadan korkar fakat inekten korkmaz, kurttan korkar ancak tilkiden korkmaz. Hepsi bir diğerinin türevi olduğu halde çocuk bunlara karşı göreceli olarak seçici bir tavır takınır. Neden? Çünkü etrafta gerçekleşen konuşmalar veya kendisine yapılan telkinler onda bu duyguların meydana gelmesine sebep olmuştur. Bir kişinin etrafında ödleler bulunur ve onların anlatımlarına muhatap olursa büyük ihtimalle o kişi de ödle olur. Cesur insanlar içerisinde bulunup, kendisine cesaret telkin eden hikâyelerle büyüyen kimse ise cesur olur.¹¹ Eğer Twain'in bu yaklaşımını kabul edecek olursak, duyuşal dünyanın etkilerine maruz kalan bir insanın bağımsızlığından, eylemleri üzerinde belirleyiciliğinden ve dolayısıyla da fiillerinin ahlakiliğinden söz etmek pek mümkün olmayacaktır.¹²

İnsan bireysel olduğu kadar, sosyal kimliği ile de temayüz etmiş bir varlıktır. Hatta sosyal kimliğinin bireysel kimliğinin bir adım daha önünde olduğu ifade edilse pek yanlış olmaz. Zira insan dünyaya gelişle birlikte sosyal bir yapı içerisine gözünü açmakta, o yapının belirlediği kural ve ilkeler çerçevesinde hayatı algılayıp sosyalleşmekte, daha sonra bu yaşam örgüsü içerisindeki yerini keşifle kendi bireysel kimliğini fark ve inşa etmektedir.¹³ Bu özelliği sebebiyle insanın yetişmiş olduğu ortamın değer ve yargılarına aşına olması, onları benimseme noktasında fazla

¹¹ Twain, *İnsan Nedir?*, 15-16.

¹² Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İoanna Kuçuradi, (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1994), 69-70.

¹³ İhsan Fazlıoğlu, *Kendini Aramak*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 22-23.

zorlanmaması; benzer şekilde yabancı olduğu değer ve tutumları anlamakta ve benimsemekte güçlük çekmesi gayet doğaldır. Bununla birlikte insanın tüm benimseyiş ve eylemlerine yön veren tek etmenin sosyal çevre olduğunu ve insanın bu etki karşısında bütünüyle pasif bir durumda bulunduğunu ileri sürmek doğru olmaz. Çünkü toplumda hâkim değer ve yargılar her ne kadar insan üzerinde etkili olsa da onlara dair bir karar verilmesi, kabul veya red noktasında bir teşebbüste bulunulması bir tercih meselesidir. Makuller arasından birini tercih-kabul etme (irade) veya onları reddetme (ihtiyar) netice itibarıyla insanın seçimiyle belirginlik kazanan durumlardır. Dolayısıyla insanın bahse konu olduğu yerde, harici ve dahili etmenlerin hep birlikte iş gördüğü sofistike bir süreç söz konusu olacağından, ona ait herhangi bir eylemin tek bir gerekçeyle açıklanması veya sınırlandırılması uygun olmayacaktır.

İnsan iç ve dış etkenlere açık olması sebebiyle dinamik bir yaşam biçimine sahiptir. Onun yaşam sürecinde sürekli bir değişim ve gelişimin etkinliği söz konusudur. Kaldı ki hayat tabiatı gereği durağanlığı reddeden özellikte bir süreçtir. Gerçekliğin mahiyetini tayin eden de işte bu dinamizm, hareket ve değişimdir.¹⁴ Bu perspektifle düşünüldüğünde, bizlerin eşsiz birer birey ya da irade sahibi biricik varlıklar olduğumuzu ileri süren, tüm yapıp etmelerimizin bütünüyle bize özgü durumlar olduğunu iddia eden ve böylece bizi dâhil olduğumuz toplumun ortak müştereklerinden ayrı değerlendiren yaklaşımların birer yanılsama olduğu fark edilecektir. Dolayısıyla insanın ait olduğu toplumsal yapıdan bütünüyle farklı kişisel özerklik ve özelliklere sahip bir birey olduğu biçimindeki düşünceler realitede karşılığı bulunmayan birer fanteziden ibarettir. O sebeple insanı kişisel özelliklerinden arındıran ve onu toplumsal yapının otonom bir parçası mesabesine indirgeyen yaklaşımlar ne kadar eksik ve yanlışsa, onu kişisel özerklik üzerine temellendiren herhangi bir açıklama, siyaset veya ahlak felsefesi de o kadar eksik ve yanlış olacaktır.¹⁵

Bu bölümde genel olarak Mark Twain'in insana ve onun mahiyetine dair yaklaşımlarını ve bu yaklaşımlar çerçevesinde kendi eleştiri ve değerlendirmelerimizi serimlemeye çalıştık. Şimdi ise yine Twain'in görüşlerini merkeze almak suretiyle,

¹⁴ Keith Ansell Pearson, *Kusursuz Nihilist*, çev. Cem Soydemir, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998), 35-36.

¹⁵ Dave Robinson, *Nietzsche ve Postmodernizm*, çev. Kaan H. Ökten, (İstanbul: Everest Yayınları, 2001), 28.

insanın eylemlerinin ortaya çıkış sürecinde etkili olan faktörlerin ve bunlara kaynaklık eden unsurların neler olduğu hususunda birtakım değerlendirmelerde bulunacağız.

2. Eylemde İnsanın Rolünü Tayin Eden Etmen(ler)

İnsanın eylemlerinin gelişim sürecinde dış etkenler yanında iç dürtüler de etkin haldedir. Bununla birlikte insanın ne tür bir eylemde bulunacağına, muhtemel seçeneklerden hangisine yöneleceğine karar veren ana mekanizma iç dürtülerdir. Öyle ki bu dürtüler, insanın kendi ruhunu tatmin etme işlevine yönelik tek ve biricik otoritedir. Twain'e göre insan eylemde bulunurken öncelikli olarak gerçekleştirme biçimlerinden hangisinin kendi ruhunda daha yüksek seviyede bir tatmin duygusu oluşturacağı hususuna odaklanır. Çünkü insan için önemli olan dürtülerin muhtemel en yüksek seviyede tatminini temin etmektir. Bu ayrıntıyı dikkate almayan yaklaşımlar çoğunlukla kişiye ait eylem hakkında yanlış kanaatlerin belirmesine sebep olabilmektedir. Nitekim geçmişte ve günümüzde çok büyük fedakârlıklar gösterilerek yapılan ve içerisinde acılar barındıran bazı eylemler; niyeti hesaba katmayan bu tür yaklaşımlar tarafından onu gerçekleştiren hesabına büyük bir acı ve talihsizlik olarak değerlendirilebilmiştir. Oysa kişilerin duygu ve dürtüleri değerlendirmeye dâhil edilseydi, burada olanın aslında şahısların kendileri açısından en çok istenen ve nefislerini tatmin etmesi açısından en çok gereksinim duyulan şey olduğu fark edilebilirdi. Çünkü bu tür eylemlerde süreç kişi açısından çok acılı geçse de asıl hedef elde edilecek netice olduğundan diğer her şey ikinci plana atılmaktadır. Bu sürecin sonunda tek ve en önemli olan şey kişinin kendi onayını güvenceye almaktır.¹⁶

Soğuk bir kış gününde gece işten eve dönen ve cebinde sadece atlı tramvaya binmek için yirmi beş senti bulunan bir kişinin, tramvaya binmek üzere iken, yıpranmış elbiseler içerisinde açlıktan ve ölümden kurtarması adına kendisine yalvaran yaşlı birisini fark ederek elindeki son parayı ona verip yolu yayan yürümesi nasıl değerlendirilebilir? Bu davranışın ilk akla gelen yorumuna göre yapılan aslında ötekini gözetme adına bir fedakârlıktan ibarettir. Burada karşıdan herhangi bir beklenti yoktur. Eylem bütünüyle vicdani bir hissin eseridir. Zira böyle yapılmayıp trene binerek eve

¹⁶ Twain, *İnsan Nedir?*, 17-18.

gidilseydi, o iyiliği yapmamanın acısı kişinin vicdanını rahat bırakmayacak, o kişide uykusuzluklara ve derin duygusal çöküntülere neden olacaktı. Bunu yapmakla o kişi yalnız fedakârlık yapanların anlayabileceği büyük bir mutluluk ve neşeyi yaşamış oldu.¹⁷

Meseleye böyle yaklaşıldığında, yapılan eylemin insanlığın ortak evrensel yasasının bir zorlamasının neticesi olduğu kanaatine varılacaktır. Zira içimizde yer alan ve her türlü beklenti ve çıkardan arındırılmış ahlak yasası bize bundan farklı bir davranış sergileme seçeneği bırakmayacaktı. İnsandaki bu evrensel yönelim aynı zamanda kutsal irade şeklinde tezahür etmiş bir özelliktir ve bu özelliğin akıl ile organik bir bağı söz konusudur. Dolayısıyla bu eylemin altında hiçbir sınıfsal veya kişisel amaç söz konusu değildir. Dahası bu eylem zorunlu bir şekilde ortaya çıkmış nesnel bir eylemdir.¹⁸

Olayın değerlendirmesi farklı bir bakış açısıyla yapıldığında ise ortaya bambaşka bir tablo çıkacaktır. Adam bu kadının acılı ve mustarip yüzünü gördüğünde aslında kendi acısına odaklanmıştı. Ona yirmi beş sent vermekle görünüşte her ne kadar onun sıkıntısını gidermiş gibi gözükse de özünde kendi acısını dindirmişti. Yaşlı kadını avutmasaydı, gözlerine uyku girmeyecekti. Adam yaşlı kadına yirmi beş sent vermekle bütün bir geceyi rahat geçirmesini temin edecek uykusunu; kalbine ve vicdanına acı verecek, adeta onu esarete mahkûm edecek olan kasvete karşılık da özgürlüğünü satın almış oldu. Üstelik tüm bunları çok küçük bir bedel karşılığında almayı başardığı için kâr üstüne kâr etmişti. O sebeple de kalbi mutluluktan kıpır kıpırdı. Burada adamı yardıma iten temel etken kendi ruhunu tatmin etme arzu ve kaygısıydı. Çünkü insan için öncelikli ve önemli olan kendi iç huzur ve saadetini temin etmektir. O sebeple insan her daim öncelikle kendi huzurunu temin edecek olan şeyleri yapar. Bunun dışında bir amaca hizmet edecek olan hiçbir eylemi ise asla yapmaz.¹⁹

¹⁷ Twain, *İnsan Nedir?*, 20-21.

¹⁸ Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. İoanna Kuçuradı vd., (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999), 31.

¹⁹ Twain, *İnsan Nedir?*, 22.

Vakıa bu şekilde değerlendirildiğinde insanların kendi istek ve arzularını dışarıda bırakacak şekilde bir eylem içerisinde olabilecekleri ihtimali ortadan kalkar. Buna göre tüm eylemlerimiz irtibatlı olduğumuz hususlar çerçevesinde ontik mahiyetimizin yönlendirmesiyle şekillenmektedir. Yani insanın ahlaki bir dünya oluşturması ancak kendi istek, eğilim ve gayelerinin izini takip etmekle mümkün hale gelmektedir. Böyle bir ahlaki dünyanın temelinde insanın seçim ve özgürlüklerinin dolayısıyla kendi öznel eğilimlerinin etkisi söz konusudur.²⁰ İnsanı hayvanlardan ayıran da işte bu fiziki, ahlaki, estetik ve entelektüel ihtiyaçlarını karşılama noktasında sergilediği tavır ve taşımış olduğu kasıtlı amaçtır. İnsanın ihtiyaçlarını karşılama hususunda gütmüş olduğu gaye aynı zamanda onun ahlaki bilincinin makul ve nihai amacını teşkil eder.²¹ Bununla birlikte insanın arzu ve isteklerinin tatmin edilmesi süreci yalnız kendisiyle ilgili olmayıp, sosyal çevrenin onayı ile de bağlantılı bir durumdur. O sebeple insan kendi duygu ve dürtülerinin tatminini sağlarken aslında bunu biraz da sosyal çevrenin onayını almak suretiyle yapar.

Çok asil bir duygu olan ülke sevgisi konusunda takınılan tavır üzerinden bir değerlendirme yapmak gerekirse, normal şartlarda barıştan yana tavır takınan, şiddet ve acıya mutlak anlamda muhalif olan bir vatansız, söz konusu ülkesi olduğunda farklı davranabilir. Hiç tereddüt etmeden ülkesi için yola koyulup; sevdiklerini, hayallerini geride bırakarak birçok zorluk ve sıkıntının olduğu bir sürece dâhil olabilir. Hatta sonunda ölüm olma ihtimali dahi onu bundan vazgeçiremez. Dışarıdan bakıldığında kişiyi buna sevk edenin vatanına duyduğu sevgi ve bağımsızlığa olan aşk şeklinde düşünülebilir. Çünkü bu ancak böyle büyük mefkûreler uğruna yapılabilecek bir fedakârlıktır. Ancak Twain'e göre farklı bir perspektiften yaklaşıldığında, kişiyi buna sevk edenin çok daha güçlü başka bir duygu olabileceği ihtimali belirir. Örneğin onu böyle davranmaya sevk eden şey vatanına duyduğu aşk değil, bu noktada sergileyeceği cesaret ve kahramanlıkla komşularının ve toplumun onayını alma duygusu olabilir. Diğer taraftan böyle bir görevden kaçmasına yönelik komşularının ve toplumun vereceği tepkiden kaynaklı acı belki onun savaşa ve şiddete karşı olmasına rağmen

²⁰ Celal Türer, *William James'in Ahlak Anlayışı*, (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 92.

²¹ William James, *The Will to Believe*, (London: Longmans, Green, and Co., 1912), 131.

böyle bir şeye teşebbüs etmesinin ortaya çıkaracağı acıdan daha şiddetli olabilir. Dolayısıyla kişinin savaş meydanına gidişi, orada ruhunu tümüyle rahatlatılabilecek olmasından dolayı değil, evde kalacak olmasına kıyasla gitmesinin kendisine çok daha fazla rahat ve huzur verecek olması sebebiyledir. İnsan için hayatın tek kanunu, ona her zaman zihinsel ve ruhsal anlamda en çok rahatlık sağlayacak şeyi yapmasını telkin etmesidir.²²

İnsanların bir meseleye dair yaklaşım ve tutumunun ne olduğu ancak o insanın ait olduğu zihniyetin veya gerçeklik küresinin bilinmesi ile mümkün olur. Zira insanın anlam dünyasını oluşturan dil, o dil içerisinde inşa edilen kavram ve tanımlar, sahip olunan değerler ve tüm bunların psikolojik yansımaları ancak o kişinin ait olduğu gerçeklik küresiyle birlikte ele alındığında bize bir şeyler ifade edebilir. Dolayısıyla herhangi bir kimsenin bir durum veya olay karşısında sergilemiş olduğu tavrı doğru şekilde analiz edebilmek için, o kişinin bu tavrı hangi teolojik, metafizik ya da fiziki kaygı ile icra ettiğini bilmek gerekir.²³ Bu noktada bir genelleme yapmak, insanları inşa oldukları kaynaklardan bağımsız şekilde değerlendirmek veya onların bireysel özelliklerini göz ardı etmek sağlıklı bir yargının ortaya çıkmasını engelleyecektir.

İnsanı herhangi bir eyleme sevk eden ya da yapacağı işin hangisi olacağı konusunda insanın bir karara varmasını mümkün kılan en önemli etmenlerden birisi de kendi hissiyatı ve aklıdır. Bu hissiyat ve aklın hareketi ise belli ilkeler çerçevesinde şekillenmektedir. İnsanın tek başına ne iç ne de dış etmenler çerçevesinde eylemde bulunması söz konusu değildir. Hayata dair her şey bu etmenlerin birlikte iş görmesiyle geçerlik kazanmaktadır. Savaş ve şiddete karşı olmak gibi, çevresel koşulların etkisiyle vatan savunmasında bulunmak ve dolayısıyla savaşın bir parçası olmak da işte insan hayatını kuşatan bu iç ve dış dinamiklerin etkisiyle vücut bulur. Bu noktada belli bir bilinç, görüş veya duygunun oluşması ancak buna zemin teşkil edecek birtakım tecrübe ve değerlere sahip olmakla mümkündür. İnsan hayatının kutsallığı, yaşamın anlam ve değeri nasıl ki onu yok edecek olan savaş ve şiddete karşı olmayı gerektiriyorsa, sahip olunan düşünce, ahlak ve değerlerle yaşamayı mümkün kılan siyasi bir otoriteyi ve bu

²² Twain, *İnsan Nedir?*, 23.

²³ İhsan Fazlıoğlu, *Kendini Bulmak*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 155.

otoritenin üzerinde ikame edildiği vatani savunmak da bir gerekliliktir. Ancak bu gereklilik duygusu kendinden mülhem bir duygu değildir. Zira burada da insan tutum ve davranışlarına etki eden üst bir öğretinin hâkimiyeti ve yönlendirmesi söz konusudur ki, o da ya bir ideoloji ya da büyük ölçüde dindir. Teolojik çerçeve ile bakıldığında, tarihin hemen her döneminde insanın düşünce ve eylemlerini yönlendiren ana saikin din olduğu görülecektir. Zulüm ve baskı karşısında bireyleri mücadeleye sevk eden, değerleri koruma adına onları ölüme heveslendiren, bu ölüm vesilesiyle ebedi hayatta mutlak saadet gibi bir mükâfat elde edeceği duygusunu veren de dinden kaynaklı bu duygudur.²⁴ Dolayısıyla insanın herhangi bir eylemini tek bir sebep üzerinden değerlendirmek yerine, o eyleme etki eden tüm unsurları ile birlikte ele almak her zaman için en sağlıklı yol olacaktır.

İnsan, kişisel donanımı ve yaşadığı çevrenin beklentileri sarkacında yaşam süren bir varlıktır. Öyle ki sergilediği davranışlarla bazen içerisinde yaşadığı toplumun beklentileriyle çelişebilirken, bazen de bütünüyle bu beklentileri karşılama yönünde tavır sergileyebilmektedir. Örneğin Twain'e göre kişisel özelliği gereği kavga ve dövüşten nefret eden birisi, düellonun asaletin göstergesi şeklinde algılandığı bir toplumda kendi kişisel tutumuna rağmen bir davranış sergileyebilir. Böyle bir toplumda kavgadan kaçmak veya düelloyu reddetmek bir utanç vesilesi sayılacaksa eğer, o kişi tüm şahsi özelliklerini, birtakım öğreti ve değerlerini bir kenara bırakıp bu daveti kabul edecektir. Zira kişi için bu durumda önemli olan artık mümkün en yüksek tatmin duygusunu yakalamaktır. Eylem tamamlandığında ruhsal anlamda hangisi kendisine çok daha üst düzeyde tatmin duygusu verecekse onu yapacak ve diğer arzularının tamamını bunun uğruna feda etmekten kaçınmayacaktır. Çünkü ruhsal tatmin için gerekli ve önemli olan şey, tüm çelişkilerine ve muhtemel kayıplarına rağmen peşinde olduğu şeyi elde edebilmiş olmasıdır.²⁵ Bununla birlikte böyle bir durum karşısında bütün insanların aynı refleksi göstereceğini düşünmek ve böyle bir kanaati kesin bir şekilde dile getirmek pek doğru olmayacaktır. Çünkü insanların farklı koşullar karşısındaki tepkileri, kendi farklılıklarından kaynaklı olarak değişiklik gösterebilmektedir. O

²⁴ Costica Bradatan, *Fikirler İçin Ölmek: Filozofların Tehlikeli Hayatları*, çev. Kübra Oğuz, (İstanbul: Can Yayınları, 2018), 149-150.

²⁵ Twain, *İnsan Nedir?*, 24-25.

sebeple insanların farklılıklarını belli bir görüş istikametinde cem etmeye zorlamak yerine, bu çeşitliliği onaylamak çok daha tutarlı bir yol olacaktır.²⁶

İnsan, mümkün olan en büyük hazzı yaşama peşinde koşan bir varlık olarak ele alındığında, kendisine dair hiçbir şeyi bu genellenin dışında tutmak artık mümkün olmaz. Örneğin insanlık tecrübesinin onayladığı en safiyane sevgilerden biri olan annenin evladına duyduğu sevgi de bu bakış açısına göre en yüksek hazza hizmet etmek üzere programlanmış bir sevgidir. Çünkü anne de bu kurgunun mutlak kölesi durumundadır. Birçok kültür ve coğrafyada anneler çocuklarını giydirebilmek için çıplak kalır; onların karnını doyurabilmek için aç kalır; acılarını hafifletebilmek için acı ve ıstırap çeker ve onlar yaşayabilsin diye gerekirse kendi yaşamlarından vaz geçerler. Onca sıkıntıya rağmen bu fedakârlıkları yapmaktan yine de büyük zevk duyarlar. Ancak tüm bunları nihayetinde elde edecekleri büyük ödül için yaparlar; yani kendilerini onaylama, tatmin, huzur ve rahatlık için. Öyle ki aynı karşılığı alacaklarından emin olduklarında, bunu yalnız kendi çocukları için değil bir başkasının çocuğu için de yapmaktan sakınmazlar.²⁷ Benzer şekilde bir çocuğun annesini mutlu etme adına yapmış olduğu eylemler de böyledir. Çocuğun kendi iç dünyasındaki tatmin duygusunu gerçekleştirebilmesi annesinin mutlu olmasına bağlı olduğu için, kimi zaman istemediği halde bu tatmin duygusunun yönlendirmesine göre hareket edebilmektedir. Her ne kadar burada annenin mutlu edilmesi ön plandaymış gibi gözükse de, asıl belirleyici olan çocuğun kendi mutluluğudur ve bu mutluluk annenin memnuniyetine bağlı olduğundan süreç bu şekilde işlemektedir.²⁸

İnsanların düşünceleri, ahlaki tutumları ve eylemleri yaşamda sahip oldukları rolle de ilişkilidir. O sebeple yaşamda icra ettikleri rolle düşünceleri arasında bir paralellik söz konusudur. İnsanların bir durum karşısında veya yaşam sürecinde sergiledikleri tavır, sahip oldukları role ait ahlaki tutumun pratiğe yansımından ibarettir.²⁹ İnsanı ele alırken ona ait ahlak, düşünce ve pratiklerin, onun sosyal yaşam

²⁶ Bryan Magee, *Büyük Filozoflar*, çev. Ahmet Cevizci, (İstanbul: Paradigma, İstanbul 2000), 206.

²⁷ Twain, *İnsan Nedir?*, 26.

²⁸ Twain, *İnsan Nedir?*, 31.

²⁹ Gilles Deleuze, *Nietzsche*, çev. İlke Karadağ, (İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2006), 20.

içerisindeki rolü ile olan ilişkisine özellikle dikkat etmek gerekir. Zira bir şey ancak onu kendisi yapan şartlar çerçevesinde doğru anlaşılabilir. O şartlar göz önüne alınmaksızın onu anlamak hiçbir zaman mümkün olmayacaktır.³⁰ Aksi bir tutum yukarıda anne-çocuk arasındaki sevgiye dair yargıda olduğu üzere, metafizik yargının katı genellemeci tavrını ortaya çıkaracaktır. Hâlbuki metafiziğin insanlık adına yaptığı genellemelerin büyük kısmı özünde birer yanılsamadan ibarettir. Bu tür yanılsamalara sevk eden her türlü algı, düşünce ve bilme etkinliğine karşı mesafeli durmalı, hatta bazı durumlarda şüphe ile yaklaşmalı; bunlara dair yeterli ve gerekli sorgulama yapıldıktan sonra ancak bir karara varılmalıdır.³¹

Dünya üzerinde hiçbir eylem sırf kendisi sebebiyle veya kendisi için yapılmaz. O nedenle “Görev, görev içindir.” şeklindeki bir düşünce doğru değildir.³² Onları yapmaktaki temel neden, yapılmamaları veya yerine getirilmemeleri dolayısıyla meydana gelecek rahatsızlıktan ortaya çıkacak korku, endişe ve bunların sonucu belirecek olan yıkım ve mutsuzluktur. Görevin ifasında belirleyici olacak en önemli faktör ise eylemin bitiminde muhtemel en fazla tatmini sağlayacak olan sonuca ulaşma umududur. Bununla birlikte yeryüzünde birbirinden farklı insan tipi ve bu tiplere uygun vicdan modelleri bulunduğu için davranışları meydana getiren amaçlar ve ulaşılmak istenen hedefler farklılık gösterebilmektedir. Örneğin bir suikastçının vicdanı farklı şekilde, hayırsever, paragöz ve hırsızınki farklı şekilde çalışır. O sebeple bu tür insanların beklentileri ve tatmin edilme biçimleri de birbirinden farklılık arz edebilir.³³

Hem fert hem de toplum düzeyinde bütün yaşam modelleri özgündür. Hiçbir yaşam modeli bir diğerine indirgenebilecek veya feda edilebilecek nitelikte değildir. Aksine tüm yaşam modelleri belli oranlarda fark veya farklılıklara sahiptir. O sebeple tüm yaşam biçimlerini kapsayacak veya tek çatı altında birleştirebilecek özellik ve evrensellikte bir model tasavvur etmek mümkün değildir.³⁴ Çünkü yaşam sürekli şekilde

³⁰ Gilles Deleuze, *Nietzsche and Philosophy*, trans. Hugh Tomlinson, (New York: The Athlone Press, 1989), 3-4.

³¹ Dlen T. Martin, *From Nietzsche to Wittgenstein-The Problem of Truth and Nihilism in the Modern Wold*, (New York: Peter Lang Publishing Inc., 1989), 109.

³² Twain, *İnsan Nedir?*, 50.

³³ Twain, *İnsan Nedir?*, 27-28.

³⁴ Ronald Bogue, *Deleuze ve Guattari*, çev. İsmail Öğretir - Ali Utku, (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2002), 13.

kendisini inşa eden bir süreçtir. Bu sürekli inşa sürecinde, özdeşliklerden ziyade farklılıklar ön plana çıkar ve farklılık hiçbir şeyin temelinde mutlak bir birlikteliğin olamayacağını telkin eder.³⁵ O sebeptendir ki özünde genelleştirmeler içeren toptancı yaklaşımlar gerçekte hiçbir şeyi açıklayamaz. Buna teşebbüs eden genelleştirici yaklaşımlar ancak bir yönüyle ideal olan açıklamadan kaçış, bir yönüyle de dayatma olarak değerlendirilebilir.³⁶

İnsan, eylemlerinde etkin olan kuralları birçok unsurun kombinasyonundan elde etmiştir. Bu kombinasyonların en önemlilerinden biri de insanın atalarından devraldığı kalıtsal birikimdir. Öyle ki insan; o birikimi nesilden nesile aktarmak suretiyle bugünlere gelmiştir. Birikimin şekli, aktarım biçimi farklılık gösterse de özünde hiç değişmeyen ve tüm zamanlar için geçerli olan bir esas hep muhafaza edilmiştir: “Etkenlerin, içerideki efendi tarafından senteze tabii tutulması ve kendisi açısından en iyisinin yani tatmin edici olanın belirlenmesi.” İnsan bu belirlemeyi yaparken seçenekler karşısında sadece içgüdüleriyle hareket etmez, aynı zamanda aklının analiz yapma gücünden de istifade eder. Analiz yapma gücü düşünceyi içgüdüden ayırırken, bunu yapabilme kudretine sahip olması bakımından da insanı hayvanlardan farklı kılar. Zira içgüdü hayvanın hiç düşünmeden otomatik olarak kullandığı mekanik hareket tarzı iken, düşünmede farklı seçenekler üzerinden belirleme yapabilme kudreti söz konusudur. Örneğin vahşi doğada yaşayan minsk öküzü, düşman tehlikesinden korunmak için rüzgârı önüne alarak bir otlama düzeni oluşturur. Böylece düşmanın kokusunu rüzgâr sayesinde önceden tespit ederek tedbir alabilme imkânı elde eder. Oysa insan için böyle tek bir seçenek üzerinden plan oluşturmak söz konusu değildir. Minsk öküzünün yerinde insan olsaydı, sürüyü koruma adına sadece önden almış olduğu tedbirle yetinmez, muhtemelen sürüyü yanlardan ve arkadan gelebilecek tehlikelere karşı korumak için de tedbirlere başvururdu.³⁷ Çünkü insan sahip olduğu akıl yeteneği sayesinde herhangi bir olay veya durum karşısında farklı alternatifler üzerinden düşünebilme ve çözüm üretebilme yeteneğine sahip yeryüzündeki tek varlıktır. O

³⁵ Todd May, *Gilles Deleuze: An Introduction*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 18-19.

³⁶ Gilles Deleuze - Felix Guattari, *Felsefe Nedir?*, çev., Turhan Ilgaz, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 15-16.

³⁷ Twain, *İnsan Nedir?*, 96-98.

sebeple insana dair bir analiz yapılırken bu ayrıntı mutlak surette dikkate alınmak durumundadır.

Yukarıda dile getirdiğimiz ifadelerde, insanın eylemlerinin tek bir sebebe bağlı olarak gerçekleşmediğini, aksine onun eylemlerinde birçok nedenin birlikte iş gördüğünü vurgulamaya çalıştık. Bu bağlamda din veya inancın insan eylemlerine etki eden önemli hususlardan olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmamızın bu bölümünde inancın eylem üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu ve ne derecede belirleyiciliği bulunduğunu değerlendirmeye çalışacağız.

3. Eylemin Tayininde İnancın Rolü

İnsanın, bir düşünce ve değeri benimsemesinde veya herhangi bir eylemi gerçekleştirmesinde bağlı olduğu din veya sahip olduğu inanç belirleyici olan en önemli unsurlardadır. Din ya da inanç belirleyici olmanın ötesinde, kişinin bütün yaşamının içeriğini ve anlamını tahkim, istikametini tayin eden nihai kaygı ve ilginin de adıdır.³⁸ İnsan tüm yaşamı boyunca düşünce ve eylemlerini ya gerçekleştirme esnasında ya da gerçekleştirdikten sonra benimsemiş olduğu din veya inançla ilişkilendirir. Yani bir nev'i muhasebesini yapar. Kaldı ki insanlığın kahir ekserisinin vahiy kökenli dinlere inanması ve bu dinlerin buyruklarının yalnız bu dünya yaşamı ile ilgili olmaması, dolayısıyla yaşam sonrasının nasıl olacağına dair de bir mahiyet arz etmesi sebebiyle, inananları açısından dininin veya inancının ne söylediği hayati önemi haiz bir meseledir.

Din veya inancın mahiyeti değiştiğinde, kişinin bu değişime bağlı olarak aynı olaya yönelik bakışı veya tepkisi de değişebilmektedir. Vakıya aynı olmakla birlikte, inancın sunduğu perspektif o vakıyı farklı şekilde algılamaya sebep olabilmektedir. Bir örnek vermek gerekirse: Zamanın birinde bir kâfir, inanç sahibi dul bir Hristiyan kadının evine misafir olur. Kadının bir çocuğu vardır ve o da amansız bir hastalığa yakalanmıştır. Kâfir kendince bu çocuğu eğlendirmek ve mümkünse iyileştirmek için onunla ilgilenmeye başlamıştır. Eğlenceli geçen belli bir zamandan sonra iyileşme

³⁸ Paul Tillich, *Dynamics of Faith*, (New York: Harper Row Publisher, 1965), 1.

ihimalinin bulunmadığı anlaşılınca çocuk; “İnanmışım bir dinim ve değerlerim vardı, sen anlattıklarınla onları benden aldın ve şimdi mutsuz bir şekilde ölmeme sebep oluyorsun, değer miydi bunun için?” diyerek kâfire sitem etmiş. Akabinde çocuğun annesi de; “Biz sana evimizi açtık; kendi evinde hissedebilmen için her şeyi yaptık; özgürlüğünü kısıtlamadık. Ben çocuğumu yıllarca atalarımızdan devraldığımız inanç ve değerlerimizle büyüttüm. Sen geldin tüm bunları mahvettin. Hem çocuğumun ahiretini mahvettin, hem de beni onmaz bir mutsuzluğa mahkûm ettin. Biz tüm bunları hak edecek ne yaptık?” diye sitemde bulunmuş. Bunun üzerine kâfir; “Ben aslında tüm bunları onu iyileştirme adına yaptım. Ancak anlaşılan o ki, yanlış yapmışım.” diyerek üzüntüsünü dile getirmiş. Bu üzüntü onun vicdanını uzun bir süre rahatsız etmiş, bu rahatsızlık bir süre sonra onun dine ilgi duymasına, ardından o dini kabul edip prensipleri doğrultusunda yaşamasına ve nihayet dinin misyoneri olmasına sebep teşkil etmiştir.³⁹ Bir pagan, inandığı dinin gereği olarak bir ülkede misyonerlik faaliyetleri yürütürken sağlığını kaybetmiş ve ciddi şekilde hastalanmış. Düşkün ve perişan bir vaziyette o ülkede yaşayan yaşlı ve dul bir kadının evine misafir olmuş. Bir müddet sonra misyoner iyileşmiş; ancak tam o sırada kadının çocuğu amansız bir hastalığa yakalanmış. Misyoner hem daha önceki hatasını telafi edip vicdanını rahatlatmak, hem de gördüğü iyiliğin bir karşılığı olarak bu çocukla ilgilenmek istemiş. Ona inandığı dinin telkinleriyle moral vermeye çalışmış. Bir müddet güzel devam eden süreç, çocuğun iyileşme ihtimali kalmayınca kötü bir hal almış ve bunun sonucu olarak çocuk; “İnanmışım bir dinim ve değerlerim vardı, sen anlattıklarınla onları benden aldın ve şimdi mutsuz bir şekilde ölmeme sebep oluyorsun, değer miydi tüm bunlar için?” diyerek misyonere sitem etmiş. Sonrasında annesi de; “Biz sana evimizi açtık; kendi evindeymişsin gibi hissedebilmen için her şeyi yaptık; özgürlüğünü kısıtlamadık. Ben çocuğumu yıllarca atalarımızdan devraldığımız inanç ve değerlerimizle büyüttüm, sen geldin tüm bunları mahvettin. Hem çocuğumun geleceğini yok ettin hem de beni onmaz bir mutsuzluğa sevk ettin. Biz tüm bunları hak edecek ne yaptık?” diye sitemde bulunmuş. Bunun üzerine misyoner; “Ben aslında ona moral vererek iyileşmesi adına

³⁹ Twain, *İnsan Nedir?*, 32-33.

doğruları anlattım. Ancak anlaşılın o ki, yanlış yapmışım.” diyerek üzüntüsünü dile getirmiş.⁴⁰

Her iki olayda da vakıanın baş aktörü ve olaylara müdahale etme esnasında taşınan niyet aynı olduğu halde gösterilen tepkiler farklıdır. Çünkü burada elde edilecek olan sonuçtan daha ziyade takip edilmekte olan sürece odaklanma çok daha ön plandadır. Süreç genellikle benimsenmiş olunan inanç perspektifinde geliştiği ve inancın tabiatında da mutlak bir sübjektivizm hâkim olduğu için eylemde bulunanın beklentisi ile buna muhatap olanın tepkisinin farklı olması kendisinden sakınılması mümkün olmayan normal bir durumdur. İnanç, sübjektif yeterliliği itibariyle her ne kadar onu benimsemiş olan insanın yaşamsal kaygısına denk düşen bir tutum olsa da objektif yeterliliğe sahip olmamasından dolayı başkası için aynı derecede bir ehemmiyet arz etmemektedir. O sebeple inanç hesabına, onun herkes tarafından kabul edilebileceğini ve tüm zamanlar için geçerli olabileceğini beklemek pek doğru olmayacaktır.⁴¹ Bir misal vermek gerekirse, ahiret inancı olan bir kişinin dünya yaşamını onunla ilişkilendirerek yorumlayıp anladığı bir yerde, bu inanca sahip olmayan birisi için ahiret ve ona dair anlatımların hiçbir önemi yoktur. İnsanların herhangi bir meseleye bakışı, onu idrak etme biçimi ve değerlendirmesi büyük ölçüde kendi benimsemiş oldukları inanç perspektifinde şekillendiğinden, farklı inançlara sahip insanları buldukları hal üzere değerlendirmek uygun bir tavır olacaktır. Dolayısıyla farklı inanç veya tutum sahibi insanlar arasında indirgemeci bir tavırla ortak bir payda oluşturmaya çalışmak pek sağlıklı bir tutum olmaz. Kaldı ki böyle bir şeye yönelmenin meşru bir dayanağı olmadığı gibi, bunu gerektirecek ve geçerli kılacak bir zemin de yoktur.⁴²

4. Eğitimin Düşünce ve Davranışlar Üzerindeki Etkisi

İnsanda yerleşik olan ve onun istikametini belirleyen güdülerin dış etkenlerle de sıkı ve dinamik bir ilişkisi vardır. Zira insan, çevresini kuşatan etkenlere açık ve

⁴⁰ Twain, *İnsan Nedir?*, 34-35.

⁴¹ Immanuel Kant, *The Critique of Pure Reason*, trans. J. M. D. Meiklejohn, (Hazleton: The Pennsylvania State University, 2010), 459.

⁴² Jean François Lyotard, *Postmodern Durum*, çev. Ahmet Çiğdem, (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 53.

fazlasıyla onların tesiri altında olan bir varlıktır. Öyle ki çevre ve şartlar değiştiğinde insanın tutum ve davranışlarında da değişimler olabilmektedir. Eğitim de özünde bu çevresel faktörlerin bir parçasıdır ve büyük ölçüde içinde bulunulan şartlar gözetilerek tesis edilmiş bir organizasyondur. Dolayısıyla insanlar kendilerini mümkün olan en yüksek düzeydeki mutluluk ve tatmine ulaştırabilmek için genellikle çevresel koşullarla entegre eğitim sisteminin esaslarını dikkate almak; onun doğrularını gözeterek hareket etmek ve seçimlerini buna göre yapmak durumunda kalırlar.⁴³

Çevresel koşullarla bütünleşmiş eğitimin bir millet üzerindeki tesiri o denli yüksektir ki, bir kimsenin hangi çevrede, hangi millet aidiyeti paydasında bulunduğunu bildiğinizde, onun nasıl bir karaktere sahip olduğu hakkında doğrudan fikir beyan etmeniz mümkün hale gelir. Çünkü bu tip çevresel koşulların kuşatması altında olan bir insanın, o çevresel koşulların enformasyonu dışında herhangi bir tercihe kolay kolay sahip olamayacağını bilirsiniz. Bir kişinin Alman, İngiliz veya Amerikalı olduğunu bildiğinizde onun Protestan; İspanyol, İtalyan veya Güney Amerikalı olduğunu bildiğinizde Katolik; Rus veya Yunan olduğunu bildiğinizde Ortodoks; İsraili olduğunu bildiğinizde Yahudi; Türk olduğunu bildiğinizde ise Müslüman olduğunu (küçük yanımlar haricinde) bilebilirsin. Yine bunları bildiğinizde bir Müslümanın kolaylıkla Yahudi, bir Hristiyan'ın Budist, bir Budist'in Müslüman olamayacağını, benzer şekilde bir dinin mezhepleri arasında geçişlerin de çok kolay bir şekilde gerçekleşmeyeceğini rahatlıkla ifade edebilirsiniz. Zira çevresel koşulların belirleyiciliği eğitimin pekiştirici güç ve etkisi sebebiyle benimsenen tutumların değişmesi o kadar da kolay olmamaktadır. İnsana ait hemen her şey dâhil olduğu çevresel koşullar ve almış olduğu eğitim çerçevesinde şekillendiğinden, onun düşünce, karar ve eylemleri bu etkenler çerçevesinde değerlendirilmek durumundadır.⁴⁴

İnsanın ortaya koyduğu eylemlerde etkin olan faktörler tespit edildiğinde, onun bu eylemlerine dair ön yargılar da bir ölçüde ortadan kalkmış olacaktır. Zira insana ait birtakım eylemler vardır ki, aslında kişi bazen onların meydana gelmiş şeklini gönül huzuru içerisinde ve tam olarak onaylamaz. Fakat çevresel koşulların ve hâkim eğitim

⁴³ Twain, *İnsan Nedir?*, 56.

⁴⁴ Twain, *İnsan Nedir?*, 57-58.

sisteminin yönlendirmesi ve hatta bir bakıma zorlaması eylemin o şekilde vücut bulmasına sebep teşkil eder. Bu çerçevede gözetildiğinde, kimi durumlarda eylemine dürüstlüğüne eşlik etmesi sebebiyle bir kişiyi takdir edemeyeceğimiz gibi, kimi durumlarda da dürüstlükten taviz vermiş olması sebebiyle o kişiyi kınayamayız. Çünkü onu böyle davranmaya sevk etmiş olan nedenler biraz da içinde bulunulan şartlardan kaynaklanmış olabilmektedir.⁴⁵ O sebeple insanın bilgi, ahlak ve eylemlerini bağımsız, kendiliğinden ortaya çıkmış nevezdurumlar şeklinde ele almak, tüm bunların teşekkülünde insan zihninin yalnız başına etkin olduğunu ileri sürerek kişinin ilişkide olduğu gelenek, otorite, kutsal kitap veya şahsa ait önyargı ve arzuların payını yok saymak uygun olmayacaktır.⁴⁶ Çünkü böyle bir tavır, eylemleri bağlamından kopararak içerik bakımından manipüle etmekle kalmayacak, kendi değer ve yargılarımızı ona dayatmak suretiyle eylemlerin çarpıtılmasına ve farklı şekilde anlaşılmasına yol açacaktır.⁴⁷

Sonuç

İnsan eylemlerini bilinçli ve kasıtlı olarak icra edebilen bu âlemdeki tek varlıktır. Onun hem eylemleri hem de buna kaynaklık eden düşünceleri Twain'in iddia ettiği gibi içerisinde yerleşik olan güdü veya efendisinin tatminini temin etmek üzere tek bir neden ekseninde değil, aksine birçok nedenin etki ve yönlendirmesi ile meydana gelir. İnsan, yaşam örgüsünü tahkim eden olgu ve olaylar üzerine düşünebilen, onlara dair analiz yapabilen akıl sahibi müstesna bir varlıktır. Akıl sahibi olması hem kendisini hem de eylemlerini, varlık düzenindeki diğer tüm unsurlardan farklı kılmakta ve kendi varlığı ile eylemlerini tek cepheli olmaktan çıkararak çok daha sofistike bir hüviyete kavuşturmuştur. O sebeple insana ait eylemlerin amaç ve mahiyetini anlamak ve onlara dair doğru bir değerlendirme yapmak, ancak o eylemi tüm varlık süreci ve koşulları ile birlikte ele almakla mümkün olacaktır. İnsanı ve eylemlerini tek bir cihetiyle ele almaya çalışmak veya kendi kanaatimizi onlar üzerinde belirleyici bir unsur olarak tayin etmek birtakım eksik veya yanlış anlaşılmalara yol açacaktır.

⁴⁵ Twain, *İnsan Nedir?*, 62-64.

⁴⁶ Jens Zimmermann, *Hermeneutik-Kısa Bir Giriş*, çev. Mehmet Çetin, (İstanbul: Say Yayınları, 2020), 36.

⁴⁷ Zimmermann, *Hermeneutik-Kısa Bir Giriş*, 83.

İnsan bir yönü ile bireysel, diğer yönü ile sosyal bir varlıktır. Her insanın kişiliğinde, bireysel özelliklerinin yanı sıra belli bir düşünce ve kültür ikliminde yetişmiş olmaktan kaynaklı hususların etkisi de söz konusudur. Dolayısıyla onun fikretme ve amel etme sürecinde kişisel özellikleri yanında, içerisinde yetişmiş olduğu düşünce ve kültür ikliminin de önemli ölçüde katkısı vardır. Hatta bu düşünce ve kültür iklimi bireyin kişiliğinin oluşması ve belirginlik kazanması noktasında kimi zaman çok daha etkin bir rol oynayabilmektedir. O sebeple insana dair değerlendirme yapılırken insanın kişisel özellikleri, dâhil olduğu toplumun yapısı ve bu yapının kişi üzerindeki muhtemel etkileri göz önünde bulundurulmalı, kararlar da tüm bu unsurlar itibara alınarak tesis edilmelidir.

İnsan gerek kişisel gerek sosyal birtakım şartların etkisinde olmakla birlikte onun eylemleri determinasyona tabi otonom eylemler şeklinde ele alınmaya uygun değildir. Çünkü insan kendisini kuşatan tüm şartlara rağmen eylemleri üzerinde tasarrufu ve karar yetkisi bulunan bir varlıktır. Kaldı ki dâhil olunan sosyal yapı her ne kadar mensupları için genel birtakım prensipler ve referans noktaları tayin etse de bunlar arasında seçim yapma imkânı kişilere aittir. Dolayısıyla insan bu alternatifler arasından birisini veya birkaçını seçme ya da reddetme imkân ve imtiyazına sahiptir. Nitekim çok katı kurallara sahip olanlarından, daha esnek olanlarına toplumun hemen her kesiminde bu durumun örneklerine tesadüf etmek mümkündür. Sonuç olarak bir insanı varlık şartlarından bağımsız şekilde bütünüyle eylemlerinin öznesi veya varlık şartlarına mahkûm bütünüyle eylemlerinin nesnesi olarak görmek çok doğru olmayacaktır. Bununla birlikte, insanın davranışları itibara alındığında, onun eylemine yönelik tasarrufunda nesne olmaktan ziyade özne olmaya çok daha yakın olduğunu ifade etmek yerinde ve doğru bir tespit olacaktır.

KAYNAKÇA

Bogue, Ronald. *Deleuze ve Guattari*. çev. İsmail Öğretir - Ali Utku. İstanbul: Birey Yayıncılık, 2002.

Bradatan, Costica. *Fikirler İçin Ölmek: Filozofların Tehlikeli Hayatları*. çev. Kübra Oğuz. İstanbul: Can Yayınları, 2018.

Cevizci, Ahmet. *Felsefenin Kısa Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.

Deleuze, Gilles. *Nietzsche and Philosophy*. Trans. Hugh Tomlinson. New York: The Athlone Press, 1989.

Deleuze, Gilles. *Nietzsche*. çev. İlke Karadağ. İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2006.

Deleuze, Gilles-Guattari, Felix. *Felsefe Nedir?* çev. Turhan Ilgaz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.

el-Eş'arî, Ebu'l Hasan. *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*. çev. Mustafa Çevik. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005.

Fazlıoğlu, İhsan. *Kendini Aramak*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Fazlıoğlu, İhsan. *Kendini Bulmak*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

James, William. *The Will to Believe*, London: Longmans, Green, and Co., 1912.

Kant, Immanuel. *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*. çev. İoanna Kuçuradi. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1994.

Kant, Immanuel. *Pratik Aklın Eleştirisi*. çev. İoanna Kuçuradi vd. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1999.

Kant, Immanuel. *The Critique of Pure Reason*. Trans. J. M. D. Meiklejohn, Hazleton: The Pennsylvania State University, 2010.

Küçükalp, Kasım. “Postmodernizm”, Felsefe Tarihi. Ed. Celal Türer. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019: 587-613.

Lyotard, Jean François. *Postmodern Durum*, çev. Ahmet Çiğdem. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.

Magee, Bryan. *Büyük Filozoflar*. çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Paradigma, İstanbul, 2000.

Martin, Dlen T. *From Nietzsche to Wittgenstein-The Problem of Truth and Nihilism in the Modern Wold*. New York: Peter Lang Publishing Inc., 1989.

May, Todd. *Gilles Deleuze: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Pearson, Keith Ansell. *Kusursuz Nihilist*. çev. Cem Soydemir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.

Robinson, Dave. *Nietzsche ve Postmodernizm*. çev. Kaan H. Ökten. İstanbul: Everest Yayınları, 2001.

Skirbekk, Gunnar-Gilje, Nils. *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*. çev. Emrullah Akbaş-Şule Mutlu. İstanbul: Üniversite Kitapevi Yayınları, 2004.

Stroll, Avrum-Popkin, Richard H. *Philosophy Made Simple*. New York: Routledge, 1956.

Tillich, Paul. *Dynamics of Faith*. New York: Harper Row Publisher, 1965.

Türer, Celal. *William James'in Ahlak Anlayışı*. Ankara: Elis Yayınları, 2005.

Twain, Mark. *İnsan Nedir?* çev. Esra Damla İpekçi. İstanbul: Dadalus Kitap, 2019.

Zimmermann, Jens. *Hermeneutik-Kısa Bir Giriş*. çev. Mehmet Çetin. İstanbul: Say Yayınları. 2020.